

Boekbesprekingen

Dr. C. van Calcar en Dr. W. I. M. van Calcar, *Onderwijs aan (arbeiders-) kinderen*. School, buurt en maatschappij. Wolters Noordhoff, Groningen, 1975. 128 pag., f 8,75, ISBN 90 01 20686 7.

I Inleidende opmerkingen

In de serie didactische analyse, bestemd voor studenten van de pedagogische academies, is deze publicatie verschenen. De auteurs van dit geschrift zijn respectievelijk verbonden aan het Research Instituut voor de Toegepaste Psychologie aan de universiteit van Amsterdam en de lerarenopleiding 'D' Witte Leli' te Amsterdam. In deze bijdrage worden op instructieve wijze diverse aspecten van vernieuwd taalonderwijs beschreven.

II Beknopte inhoud

De auteurs beginnen in het 'Woord vooraf' met de mededeling, dat deze brochure in twee delen uiteen valt: a. enige taaltheoretische en filosofische kanttekeningen; b. enige voorbeelden van vernieuwd taalonderwijs.

In het eerste hoofdstuk wordt ingegaan op de bijzondere positie van de kinderen van arbeiders op de basisschool. Volgens hen is het enige goede onderwijs dat onderwijs, waarin rekening wordt gehouden met maatschappelijke en individuele verschillen.

In hoofdstuk 2 wordt onder meer betoogd dat de school moet bemiddelen tussen buurt en maatschappij; zij moet aansluiting geven op wat om hen gebeurt in de ruimere omgeving die de maatschappij vormt. Verder wordt gepleit voor actie-onderzoek, een vorm van onderzoek die theorie en praktijk insluit.

In hoofdstuk 3 wordt de taaltheorie besproken die aansluit bij de ideologische eisen uit de eerste twee hoofdstukken. Ter onderscheiding van de deficiëthypothese van o.a. Bernstein en de differentiehypothese van o.a. Labov ontwikkelen beide auteurs de zo genoemde cultuurhypothese.

In hoofdstuk 4 is aandacht besteed aan het doelstellingenonderzoek en wordt aangedrongen op een maatschappelijke stellingname van degenen die aan onderzoek doen.

In hoofdstuk 5 worden door de schrijvers voorbeelden van vernieuwd taalonderwijs gegeven die gebaseerd zijn op de taaltheorie zoals zij die voorstellen.

III Nabeschuwing

1. Merkwaardig is dat de auteurs (zie pag. 9) stellen dat, wanneer kinderen op de basisschool achterop raken zij weinig of geen kans krijgen 'hun eigen aard te ont-

wikkelen. Zij blijven steken in de ontdekking van zichzelf en de wereld waarin ze leven: het ontdekkingsproces stagneert'. Terzake beroepen zij zich op Van Erp, Soutendijk en Matthijssen. Dit beroep is op zichzelf onvoldoende.

De lezer zou namelijk willen weten:

- Wat houdt de ontwikkeling van de eigen aard in?
- In welk opzicht is het blijven steken in de ontdekking van de wereld waarin men leeft ongunstig?
- Wat betekent concreet 'het blijven steken in de ontdekking van zichzelf'?
- In welke mate wordt de persoonlijkheidsontwikkeling van deze kinderen tekort gedaan?
- Welke zijn nu de specifieke oorzaken van het achterop raken van kinderen op de basisschool die remmend zou werken op de ontwikkeling van de persoonlijkheid?

2. Het is te optimistisch (zie pag. 10) om te stellen dat de in Enschede, Venlo en Amsterdam ondernomen onderwijsinitiatieven 'hebben geleerd dat het mogelijk is in deze situatie verandering te brengen en de kansen van arbeiderskinderen binnen het onderwijs te vergroten'.

Dit lezende vraagt men zich af in welk opzicht 'deze situatie' dan is veranderd:

- Hebben deze kinderen 'zichzelf ontdekt' en wat is daaraan de psychologische betekenis?
- Hebben deze kinderen 'de wereld ontdekt waarin ze leven' en wat is daarvan de maatschappelijke relevantie?
- Hebben deze kinderen 'hun eigen aard ontwikkeld' en wat is daarvan de pedagogische waarde? Voorts zal de lezer zich afvragen welke kansen binnen het onderwijs voor arbeiderskinderen door de genoemde onderwijsinitiatieven zijn vergroot.
- Zijn deze kinderen meer gemotiveerd en didactisch beter toegerust doorgestroomd naar het voortgezet onderwijs?
- Welke zijn dan de exacte gegevens t.a.v. het zitten-blijven, de aantallen doorstromers, het niveau van voortgezet onderwijs dat is gevolgd en het aantal dat de gekozen opleiding heeft voltooid?
- In welke mate blijken de ouders van deze kinderen meer opvoedings- en onderwijsbewust te zijn geworden?

Wellicht vinden de Van Calcars deze vragen niet relevant. Maar wat wordt dan precies bedoeld met 'kansen binnen het onderwijs'? Voorts zou het interessant zijn te weten welke wetenschappelijke methoden terzake zijn toegepast en op welke exacte gegevens het optimisme van de Van Calcars berust.

3. Overigens is het pleidooi van de Van Calcars legitiem n.l. het doen van voorstellen voor goed taalonderwijs aan arbeiderskinderen. De opgedane ervaringen met het project Onderwijs en Sociaal Milieu in Rotterdam hebben de medewerkers zich evenwel doen afvragen of deze activiteit, hoe nuttig en noodzakelijk

op zichzelf, wel voldoende is voor het realiseren van de vermaatschappelijking en democratisering van het onderwijs. Maar dat zal Co van Calcar, n.a.v. zijn project in Amsterdam, zich inmiddels ook wel hebben afgevraagd.

Tenzij hij werkt met verborgen doelstellingen als structuurhervorming van de maatschappij door middel van onderwijsvernieuwing in de betekenis van sociale bewustwording van ouders en kinderen om tot politieke actie te komen. Ook dat kan als legitiem worden aangemerkt maar het moet dan wel worden gezegd.

J. H. N. Grandia

Pre-school education in Europe, Paedagogica Europaea, Vol. IX, 1974/1, Malmberg 's-Hertogenbosch, 24 DM.

In de serie Paedagogica Europaea verscheen een bundel artikelen over het voorschoolonderwijs in Europa. Gezien de groeiende belangstelling voor deze vorm van onderwijs lijkt de uitgave over dit onderwerp een goede keus. Als aanvulling op de bekende beschrijvingen van het voorschool onderwijs in Europa en de U.S.A. door Trouillet geeft de bundel vooral informatie over de inhoudelijke achtergronden van het voorschoolonderwijs. De bundel bestaat uit drie delen. In het eerste gedeelte, 'Centrale problemen in de theorie en research van het voorschoolonderwijs', wordt vanuit verschillende invalshoeken gesproken over het belang van voorschoolonderwijs voor de latere ontwikkeling. Daarbij wijst met name Langeveld op het gevaar van vroegtijdige intellectualisering ten koste van de persoonlijkheidsontwikkeling. Hutt geeft een overzicht van de effecten van 'enrichment studies' bij jongere kinderen en bespreekt tevens de relaties tussen deze studies en stimulerings/deprivatie experimenten met dieren. Van de Deen Vejleskov is een artikel opgenomen over de ontwikkeling en de functie van de taal bij 2-5 jarigen. Daarin bespreekt hij op heldere wijze enkele taaltheoretische gezichtspunten (Chomsky, Bernstein,) vanuit een psychologisch perspectief (Vygotsky, Piaget en K. Bühler). Over de functie van het spel voor de cognitieve ontwikkeling schrijft Joan Tamburrini. Evenals Vejleskov gaat zij in op Piaget's en Vygotsky's opvattingen en de consequenties daarvan voor de vormgeving van het voorschoolonderwijs. Germaine Duparc beschrijft in haar artikel enkele ervaringen met 'science' programma's o.a. over ruimtevaartvluchten. Stukat rapporteert over 'research on pre-school programs in Sweden', nl. in traditionele en in experimenterende scholen.

Het tweede gedeelte van de bundel handelt over 'Applied Studies in the development of Pre-school Education'. Zeer informatief is de bijdrage van Schmalohr e.a. over de vernieuwingen van het voorschoolonderwijs in de West-Duitse deelstaat Nordrhein-Westfalen. Door middel van uitgebreide evaluatie-onderzoeken probeert men daar meer greep te krijgen op de effecten van het voorschoolonderwijs.

Over de situatie en de perspectieven van het voorschoolonderwijs in Engeland en Frankrijk rapporteren respectievelijk Metcalfe en de Franse onderwijsinspec-

trice Parlant. Het artikel van Parlant past door de beschouwingen over het werkplan op de école maternelle heel goed in dit toepassingsgedeelte van de bundel. Datzelfde geldt voor een artikel van twee Finnen onder de titel 'teaching Road Safety to Children in the age range 5-7 years'.

In het derde gedeelte van de bundel komen 'policy issues in Pre-school Education' aan bod in artikelen over Finland, Engeland en Zwitserland. Het artikel over Zwitserland maakt duidelijk dat sociaal-cultureel bepaalde opvoedingspatronen van belangrijke invloed zijn op de groei of stagnatie van het voorschoolonderwijs. Het waarom en hoe van het Engelse beleid t.a.v. het voorschoolonderwijs wordt door Blackstone besproken en bekomentarieerd. Over de Finse vorderingen met de opbouw van het voorschoolonderwijs rapporteert Röman.

Eggleston geeft in een introductie op de artikelen enkele argumenten voor het belang van voorschoolonderwijs. Hij noemt: 1. uitbreiding en verdieping van de ervaringen die de kinderen thuis opdoen; 2. bevorderen van socialisatieprocessen (m.b.t. taal, en normen en waarden) die voor het latere leren van belang zijn; 3. beperken van achterstanden van sociaal gedepriveerde kinderen. Met name het derde argument wordt door hem als fundamenteel beschouwd. En hoewel hij zelf al opmerkt dat de effectiviteit van 'compensatory education' tot dusver nog niet overtuigend is aangetoond, meent hij niettemin 'that some kind of early enrichment through positive discrimination may be able to provide a more attractive educational and social future for many children who find themselves enmeshed in the seamless web of social handicap'. De door Halsey bepleite 'community school', waarin ouders daadwerkelijk meebeslissen over het onderwijs, biedt volgens Eggleston goede mogelijkheden voor het verbeteren van de kansen van sociaal gedepriveerde kinderen. Wel wijst hij er in dit verband op dat zo'n school een heel andere rol van de onderwijsgeevenden en schoolbesturen vraagt: 'it involves an element of shared decision making that, to say the least, may be professionally unwelcome and administratively inconvenient'.

Hoewel Halsey en Eggleston de moeilijkheden van het oprichten van community scholen niet onderschat-

ten, verwachten zij dat met behulp van bijv. onderwijs-opbouwwerkers wel community scholen kunnen gaan ontstaan. De verwachte gunstige effecten van community schools op de positie van 'kansarme' leerlingen rechtvaardigen volgens hen de pogingen om deze scholen op te richten. Het zou de moeite waard zijn om bijvoorbeeld in het kader van de vernieuwing van het Nederlandse onderwijs de idee van een community school ook te beproeven. De nota's van het departement van Onder-

wijs en Wetenschappen geven al aanzetten in deze richting. Wel moet men n.m.m. er dan expliciet rekening mee houden dat een vergroting van de invloed van de samenleving (ouders) op de gang van zaken in de school, ook een remmend effect op onderwijsvernieuwingen kan uitoefenen (bijv. cognitieve prestaties eenzijdig blijven benadrukken).

K. B. Koster

Isabella Bielicki: *De peuter lief en lastig. Ouders hebben veel invloed.* De Toorts, Haarlem, 119 blz., f 22,50, ISBN 90 6020 200 7.

Een in goed Nederlands vertaald, bijzonder aardig, eenvoudig en verstandig boekje over peuters. Het Duitse origineel, 'Vom Kleinkind zum Tyrannen' heeft een ietwat misleidende titel. Het klinkt alsof men de peuters in feite tot tyran opvoedt, ofwel alsof men hen daartoe zou dienen op te voeden. Welnu, niets is minder de bedoeling. De nederlandse titel is daarom duidelijk en de toevoeging ('Ouders hebben veel invloed') kan geen kwaad. Ze verduidelijkt, dat de lezerskring toch allereerst onder jonge ouders gezocht wordt. De ervaring van de schrijfster beperkt zich niet tot eigen kinderen, of tot

één vastgelegde situatie (b.v. klasje, crèche, e.d.). Zij spreekt van haar 'polikliniek', een 'Erziehungsberatungsstelle', die in Duitsland veelal pedagogisch gezonder in elkaar zit dan in Amerika. De 'general reader' komt wel kreten tegen als 'psychogene anorexie', een naam als 'Vigotshy' zal wel 'Vygotsky' moeten wezen, soms is de argumentatie wat te vlot. Maar als geheel kunnen wij het boekje als een zeer plezierig kadootje voor de jonge moeder en vader aanbevelen.

M. J. Langeveld

Betty Rowen, *The Children We See*, Holt, Rinehart & Winston, New-York/London, ISBN 0 03 088101 3, XIV + 321 pag., £ 4.60.

In de V.S. bestaat blijkbaar, evenals in Nederland, behoefte aan een boek dat te gebruiken is bij de zgn. observatieoefeningen van a.s. onderwijzers en leraren. De bedoeling hiervan is het leren kinderen observeren. De ervaring is echter dat als men studenten op kinderen afstuurt, ze 'niets' zien. Ze moeten dus een instructie meekrijgen met een kader om het geobserveerde in te plaatsen. Dit gebeurt in dit boek, dat vol staat met gewone praktische raadgevingen. Men kan kinderen observeren op directe wijze, door zijn creatieve produkten (de 'arts') te bestuderen en door eenvoudige tests. Dit geschiedt voor verschillende leeftijden. Het laatste deel van het boek is gewijd aan enkele casestudies: kinderen met sociale afwijkingen, met leerstoornissen, gebreken in de emotionele ontwikkeling. Ook gaat een hoofdstuk over het ontdekken van begaafde en creatieve kinderen.

Onder creatief wordt niet alleen, zoals meestal, iets in de cognitieve sfeer verstaan maar ook het artistieke krijgt zijn plaats. Het boek is ook didactisch goed in zoverre het echte denkvragen stelt, allerlei opdrachten geeft en veel literatuur vermeldt.

Welke uitgever waagt zich eens aan een dergelijk werk? Het is voor de pedagogische academie en allerlei lerarenopleidingen dringend nodig. M.i. houdt de kinderkenntnis van de beginnende onderwijzer niet bepaald over en als hij dan al kijkend 'niets' ziet, laat het resultaat zich raden. Het tijdig onderkennen van allerlei 'merkwaardigs' bij kinderen gaat een steeds grotere rol spelen, ook bij het werken over enige tijd in middenschoolverband. 'Observatie' moet een belangrijke plaats bij de opleiding krijgen.

N. F. Noordam

Prof. dr. P. C. Kuiper, *Psychoanalyse, actueel of verouderd?* Van Loghum Slaterus, Deventer, 1973, ISBN 90 6001 220 8, 170 pag.

Het antwoord op de titel is eenvoudig: de psychoanalyse is niet verouderd, het mechanistische wereldbeeld wel. Maar verder: wie mensen wil begrijpen komt niet terecht bij methodologen of behavioristische psychologen, maar bij de psychoanalytische inzichten. Dat is pregnant gezegd, maar juist lijkt me. Om deze reden moet dit boek alle pedagogen worden aanbevolen, evenals het in 1965 verschenen *Controversen* van dezelfde schrijver. Interessant zijn Kuipers beweringen over de psychoanalyse en de burgerlijke moraal. Het Ueberich immers ontstaat in reactie op de buitenwereld en draagt daarvan de

sporen. Verder is de analyticus kind van zijn tijd en daarom cryptomoreel, dus te directief bezig, meent hij. De psychoanalyse mag echter alleen maar de patiënt steunen in het ontdekken van wat hij feitelijk wil. Ze is niet de hoedster van de maatschappij, de cultuur, de moraal of het monogame huwelijk. Terecht zullen sommigen, velen, allen(?) zeggen, maar wel blijft, althans bij mij, de vraag: is een niet-directieve psychoanalyse wel mogelijk, juist om de rol die het onbewuste speelt?

N. F. Noordam

Prof. dr. E. C. M. Frijling-Schreuder, *Wat zijn dat, kinderen?* Wetenschappelijke Uitgeverij, Amsterdam, 1971, ISBN 90 214 2573 4, 144 pag. f 16,90.

Dit werk gaat uit van een persoonlijkheidstheorie, die stelt dat interactie en conflict een wezenlijk onderdeel zijn van de ontwikkeling van de mens. Dat het steunt op psychoanalytische inzichten is voor wie het werk van de Amsterdamse kinderpsychiater kent niet verwonderlijk. Het boek is helder geschreven met veel begrip voor kinderen. Wel had de auteur, schrijvend voor een groter publiek, enkele vreemde woorden kunnen verklaren

(proprioceptief, myelenisatie). Al zijn de psychoanalytische inzichten niet onaangevochten gebleven, toch kunnen pedagogen ze niet missen. Het is in verband met de anarchie die sommige anti-autoritaire opvoeders te weegbrengen dringend noodzakelijk deze persoons-theorie eens te doordenken: de kinderen kunnen er bij winnen.

N. F. Noordam

J. M. van Meel, *Kinderen in beweging*, Boom, Meppel, 1973, ISBN 90 6009 118 3, 22 pag., f 4,50.

In zijn oratie behandelt Prof. Van Meel het verband tussen denken en bewegen. Het bewegen steunt het denken maar het werkt ook dikwijls tegen, zoals te zien is bij sommige leerstoornissen. Hier moet men dan de

bewegingen afremmen. Van Meel toont op grond van empirisch onderzoek voor een aantal bewegingen aan of ze steunend zijn voor het denken of juist niet.

N. F. Noordam

Lea Barinbaum, *Hoe kinderen werkelijk zijn*, Callenbach, Nijkerk, 1975, ISBN 90 266 1601 5, 168 pag. f 18,50.

Dit boekje is er een zoals er zo veel verschijnen: leesbaar, niet diep gaand en vrijwel zonder fouten (persona is niet een Grieks, maar een Latijns woord). Freud en Adler hebben er peet voor gestaan en mogelijk zullen ver-

schillende ouders juist door de behandelde gevallen er iets aan hebben.

N. F. Noordam

Moris E. Eson & H. Jean Wilkinson (Eds), *Studies for Replication in Child Development*, Holt, Rinehart & Winston, New-York/Londen, 1975, ISBN 0 03 085405 9, 252 pp., £ 2,90.

Het zelfstandig opzetten van onderzoek, het verzamelen en interpreteren van gegevens en het schrijven van onderzoeksverslagen, maken een essentieel deel uit van een wetenschappelijke vorming. De praktische oefening daarin moet zo vroeg mogelijk in de opleiding plaatsvinden. De student verwerft zich daardoor een referentiekader, niet alleen in methodologisch opzicht, maar ook met betrekking tot de betekenis van de begrippen in operationele zin waarmee hij langs deze weg wordt geconfronteerd. Vandaar dat velen, ook in Nederland, ondanks de enorme toename van het aantal studenten, blijven vasthouden aan een vroegtijdige introductie in de praktijk van het onderzoek tijdens de opleiding. Veelal zal dit moeten geschieden langs de weg van het replicatie-onderzoek. Een probleem is dan vaak wel het vinden van onderzoeken die zich daartoe lenen. Sommige onderzoeken vragen een ingewikkelde databewerking, waar studenten in deze fase van hun studie nog niet aan toe zijn. Andere vereisen een kostbaar of moeilijk hanteerbaar instrumentarium. Weer andere moeten over een langere periode worden uitgevoerd. Er is dan ook vaak heel wat speurwerk voor nodig publicaties van onderzoeken te vinden die naar relevantie en uitvoerbaarheid voor dit doel in aanmerking komen. Eson en Wilkinson, beiden verbonden aan de State University of New-York, deden een soortgelijke ervaring op. In de loop van een tiental jaren probeerden zij een zestigtal publicaties uit als bron voor leeronderzoek. Getoetst aan criteria m.b.t. relevantie en uitvoerbaarheid bleven er uiteindelijk een

twintig artikelen over. Deze zijn in deze bundel groten-deels in hun originele vorm bijeengebracht in een viertal rubrieken, t.w. perceptueel-motorische ontwikkeling (met artikelen van o.a. Gibson, Smedslund, Kagan), cognitieve ontwikkeling (o.a. Sigel, Elkind, Wohlwill), taalontwikkeling (o.a. Chomsky) en sociale ontwikkeling (Hartley, Boehm).

In het voorwoord worden enige suggesties gegeven voor het opzetten van dit soort praktika. De grootte van de groep en de selectie van de proefpersonen komen hier onder meer aan de orde. Over de verslaggeving merken de samenstellers op: 'We have found that requiring an individual report works out much better than group reports' (viii), een opmerking die niet iedere student en supervisor hun in dank zal afnemen, maar wel plausibel is gelet op de doelstelling. Na ieder hoofdstuk volgen enkele aanwijzingen voor de uitvoering en databewerking.

Het is niet zo heel moeilijk tegen deze werkwijze een aantal bezwaren te bedenken. Het operationaliseren van begrippen en het formuleren van hypothesen op grond van kritisch literatuuronderzoek krijgt op deze wijze bijvoorbeeld geen aandacht. De samenstellers zullen ongetwijfeld daar tegen in brengen, dat dit ook nog niet gevraagd kan worden in de opleidingsfase waarvoor deze leeronderzoeken zijn bedoeld. Ik hoop dat dit boek opleiders zal stimuleren bij het opzetten van systematisch leeronderzoek.

S. de Witt

Mededelingen

Inhoud andere tijdschriften

Pedagogisch Tijdschrift Forum voor Opvoedkunde

1e jaargang, nr. 1, januari 1976

- Ph. A. Kohnstamm (1875-1951), door J. Bijl
De eigen aard van het Nederlandsche onderwijsstelsel, door Ph. A. Kohnstamm
Zonder pedagogiek geen mens en dus geen toekomst, door M. J. Langeveld
Een belangrijk onderwijsexperiment in Botswana, door F. W. Prins
Stelselmatige controle en evaluatie als gids voor het 'leren leven', door H. G. Gunzburg
De geprogrammeerde instructie in het onderricht, door G. Carleer
De flexibiliteit van het onderwijsrecht (I), door W. J. G. M. Gielen
Kroniek
Boekbespreking

Persoon en Gemeenschap

28ste jaargang, nr. 3, november 1975

- Universitaire expansie, door P. De Somer
Onderwijsopbouwwerk, door J. Homan
Indoctrinatie, door R. Mecer
Het object van de comparatieve pedagogiek, door H. Van Daele
Her en der (berichten)
Polemiek rond 'gemengde getallen', door C. De Vriese en R. Holvoet
Mogelijke handboeken en te gebruiken methodes in de aanpassingsklas, door M. Blommaert

Persoon en Gemeenschap

28ste jaargang, nr. 4, december 1975

- School en agressie, door W. Jansen
Wiskunde en de basisschool (I), door P. Melis
De wet van 14 juli 1975 en de pluralistische school, door G. Colebunders
Creativiteitsbeïnvloeding door training en vorming, door J. Heene
Didactisch georiënteerde lichamelijke opvoeding, een experiment, door B. Dorriné
Her en der (berichten)

Tijdschrift voor Orthopedagogiek

14e jaargang, nr. 12, december 1975

Redactioneel I

Redactioneel II

- Zin en onzin op de school voor zeer moeilijk lerende kinderen, door J. J. van Workum
Inleiding op het rapport van Maryl Bannatyne
Verslag van een programma van 3 weken van behandelingsgerichte diagnostiek en daaropvolgende training van een patiënt met afasie (Johan Knijff) door Maryl Bannatyne
Boekbespreking
Berichten

Tijdschrift voor Orthopedagogiek

15e jaargang, nr. 1, januari 1976

Redactioneel

- Kreatieve therapie-muziek, door W. Waardenburg
Orthopedagogische bewegings- en muziektherapie, door J. v.d. Plas
Zuivere corticale woorddoofheid bij een kind, door B. J. J. Ansink
Zicht, inzicht en het zien (I), door N. Schweitzer
Zicht, inzicht en het zien (II), door R. de Groot
Boekbesprekingen

Ontvangen boeken

- Beets N., *Verstandhouding en onderscheid*, (herdruk met een inleiding van A. J. Beekman), Boom, Meppel, 1975, f 12,90
Brown G. I. e.a., *Leven in de klas* (samengesteld uit teksten, die verschenen in Human Teaching for Human Learning, 1971 en The Live Classroom, 1974), Boom, Meppel, 1975, f 24,50
Heller K. (Hrs.), *Theoretische Grundlagen und Problembe- reiche der Praxis*, (2e deel van Handbuch der Bildungsberatung), Ernst Klett Verlag, Stuttgart, 1975, DM. 39,-
Houghton V. en Richardson K. (Eds), *Verder leren. Pleidooi voor recurrent education*, (vertaling: Recurrent Education, 1974), Het Wereldvenster, Baarn, 1975, f 19,75
Kley P. van der, Wesselingh A. A. (Red.), *Onderwijs en maatschappelijke ongelijkheid*, Universitaire Pers, Rotterdam, 1975, f 17,50